

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07 MAYIS 2017

CİLT 1

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-07-6 (1.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

MÂTÜRÎDİLİK VE İRADE-İ CÜZ'İYYE MESELESİ

Hatice K. ARPAGUŞ¹

Özet

Mâtürîdî düşüncede önemli konuların başında irade-i cüz'îyye meselesi gelmektedir. Nitekim söz konusu mesele Mâtürîdî düşüncüyü nerdeyse Mâtürîdî yapan anlayışların en önemlileri arasında yer almaktadır. Bunun anlaşılması için onun diğer mezhepler arasındaki yerini görmek anlamlı olacaktır. Bu amaçla yapılacak çalışmada Mutezile ve Eş'arîyye'ye bakmak ve onlar içinde Mâtürîdîliğin hangi yönlerle temayüz ettiğini görmek yerinde bir bakış açısı olacaktır. Nitekim Osmanlı dönemi eserlerinde Mu'tezile'den farklılıklara değinilmesi yanında Eş'arîyye'nin cebre vardığı üzerinde de durularak kendi görüşleri temellendirilmişlerdir. Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin ifadelerinde Mu'tezile'ye katılmalarının sebebi kula fazlaca özgürlük vermesinden kaynaklanmaktadır. İnsanın abd/kul olmasının sırrı sonsuz özgürlük sahibi olmamasını gerektirir, dolayısıyla kulların fillerinin yaratılması konusunda kulun sınırlı özgürlük sahibi olması gerekir. Bu amaçla öncelikle Mu'tezile'nin meseleyi ele alışı kısaca özetlendikten sonra Mâtürîdîliğe geçmek gerekir. Mu'tezile'nin konuyu ele alışı denilince de istitaat meselesindeki görüşleri önem arz etmektedir. Mu'tezile kudretin fiilden önce olmasını ve hatta iman ve küfür şeklindeki iki zıdda da ihtimalli olmasını, teklifin imkânı açısından önemli görmektedir. Buradan hareketle Mâtürîdîliğe gelince onun istitaat kavramına bakışı ve iradeye yüklediği anlamı hem meseleyi çözmeye yönelik bir çaba hem de Mu'tezile'ye cevap mahiyetindedir. Bütün bu çabalar onun Mutezile gibi kulu özgür kılarken Allah'ı devreden çıkarmamayı, cebre girerek kulun faaliyet alanını kısıtlamak gibi noktalardan uzaklaşmaya ihtimam gösterdiğini ortaya koymaktadır. İşte bu tebliğ söz konusu durumu Mâtürîdîliğin diğerlerinden farklılıkları da dikkate alarak incelemeyi amaç edinen bir çalışma hüviyetindedir.

Abstract

Mâturidiyya and the Problem of Partial Volition (al-İrada al-Cuz'iyya)

One of the important problems in Mâturidiyya thought is the problem of partial volition. So much so that this issue makes Mâturidiyya thought distinctive from other theological sects. In order to see its significance better we will study Mutazilah and Ashariyya thought and endeavor to show the differences of the opinions in respective schools. In the works of Ottoman period the Maturidis touch upon their differences of opinion with Mutazilah and they also claim that Ashariyya came close to fatalism. In the words of Abul Muin An-Nasafi he states that they do not agree with Mutazilah since they give too much freedom to the slaves in their actions. The secret of being slave to Allah automatically necessitates that man has not much freedom. Hence in the creation of man's actions he has limited freedom.

Therefore we will first summarize the Mutezilah approach to the issue and then pass to Mâturidiyya. When we look at the Mutezilah perspective the problem of istitaat (capability) invites consideration. Mutazilah thinks that kudrah should come before the action and it should have two opposite possibilities one is belief and the other is disbelief so as man can be obliged with the commandments. Moving from this perspective, Mâturidiyya strives to solve the problem of istitaat and volition as well as giving answer to Mutazilah. Mâturidis also strives to make man free without making God ineffective as well as escaping from fatalism in order not to restrict man's freedom of action. This paper will endeavor to study the Mâturidi's special approach to the above mentioned issues.

¹ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mâtürîdî mezhebinin orijinal yönlerinden biri de irade-i cüziye meselesidir. Bu tebliğ onun bu konudaki özel ve diğer ekollerden farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacaktır. Söz konusu çaba meselenin bizzat kendini ele alıp inceleme yanında diğer ekoller içindeki yerinden hareket etmeyi de kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak konunun kendi içinde cevap vermesi gereken esaslar arasında, insanın özgürlüğü, insan fiillerinin yaratılması ve insanın fiillerinden ötürü sorumlu olması, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması gibi hususlar vardır. Bu konular otomatik olarak fizik âlem ile metafizik âlem arasında kesişme noktasında kalan fiilin hem ilah hem de insan açısından çözümlenmesini gerekli kılmaktadır. Söz konusu çaba da otomatik olarak “kesb” kavramını doğurmuştur. Bu kavram kazanma adını almakla birlikte fiilin oluşmasında kulun katkısı ifade etme amaçlı bir teşebbüstür. Genellikle Mâtürîdîlik ve Eş'arîlikte kullanıldığı yaygın bir kanaat olmakla birlikte İlk çıkışının Dırar b. Amr'a ait olduğu şeklinde bir görüş bulunmakla birlikte aslında Dırar'dan önce Ebû Hanife'nin eserlerinde kullandığı dikkati çekmektedir. Dolayısıyla söz konusu teori —her ne kadar Dırar'ın Mu'tezile'den olup olmaması tartışmalı da olsa- Mu'tezile'de devam etmemiş, gelişimini Mâtürîdîlik'te ideal seviyeye ulaştırmıştır. Aynı kavram Eş'arîlik'te de fonksiyon icra etmekle birlikte ondaki kullanım fiilin meydana gelmesine kulun mahal teşkil etmesi ve kudretin fiile iktiranı şeklindedir. Yani Eş'arîlik'teki fonksiyonu oldukça sınırlı ve muğlaktır. Bu durum Mâtürîdîlik'te söz konusu kavramın ve kulların fiillerinin yaratılmasının incelenmesini önemli kılmaktadır Nitekim bu konuda Mâtürîdî'nin orijinalliği bu yönlerin her birine kapsayıcı cevap verme çabası içinde olmasıdır.

Onun meseleyi çözümlene biçimini incelerken öncelikle diğer ekollerden farklılıklarının nasıl olduğuna bakmak anlamlı olacaktır. Bu durum aynı zamanda onun Mu'tezile ve Eş'arîyye arasındaki yerini görmeyi de sağlayacaktır. Ancak Mâtürîdîyye ve Eş'arîyye'nin her ikisi de kendisini Mu'tezile üzerinden inşa ettiklerinden öncelikle Mu'tezile'nin konuyu ele alış biçimini ortaya koyduktan sonra Mâtürîdîyye'nin hangi açılardan ondan ayrıldığına bakmak uygun olacaktır. Bu sırada ön plana çıkan esaslar çerçevesinde mukayese zemini de hazırlanmış olacaktır. Mâtürîdîlik'te mesele, Ebû Hanife'den başlayarak İmam Mâtürîdî, Ebü'l-Muîn En-Neseî'yle temellendirilmiş, gelişimi ise Sadrüşşeria ve Osmanlı ulemasıyla olmuştur. Bu şekildeki sürecin ardından konu tüm esas ve dengelerin dikkate alındığı bir eylem teorisi şeklini almıştır. Dolayısıyla fiilin oluşmasında dikkate alınması gereke kavramlar da istitaat, irade ve yaratma şeklindedir. İradeyi fonksiyonel kılma teşebbüsü Sadrüşşeria (747/1346) ile gelişip İbn Hümam (861/1457) ile de aynı perspektiften derinleşerek devam etmiş ve Mâtürîdîliğin ayırıcı vasıfları arasına girmiştir. Söz konusu Osmanlı uleması arasında da Beyazizade Ahmed Efendi (1098/1687) Saçaklızâde Mehmed Efendi (v. 1145/1732) Davûd-ı Karsi (1169/1756), Akkrimanî Mehmed Efendi (1174/1760), Hadimî, Esîrizade Abdülbâkî Efendi (17??), Abdülkâdir Hamzavî (1862), Ahmed Asım Efendi (1888) gibi isimlerden bahsedilebilir.

Mâtürîdîlik sistemini Mu'tezile üzerinden yeniden inşa ettiğinden konuyla alakalı Mu'tezile'nin ön plana çıkardığı esaslar üzerinde durulması uygun olacaktır. Bu hususların başında istitaat ve irade meselesi gelmektedir. Çünkü insanın hür olduğundan bahsederken kaçınılmaz olarak onun iradeli eylemlerde bulunduğunu ifade ederiz. Mu'tezilî sistemde İradenin anlam bulabilmesi için istitaatın mevcut olması ve iradeye konu olabilmesi için iki alternatif veya zıddı içermesi gerekmektedir. İnsanın sorumlu olabilmesi, eylemleri neticesinde mükâfat veya cezaya müstahak olması (va'd-vaîd), Allah'ın adaletli bir ilah olması gibi unsurlardan hareket edildiğinde istitaatın anlam alanı içine şu hususlar girmektedir. Bir varlık ki kudreti iki zıddı içermiyorsa söz konusu kudretin sahibi olan failin özgürlüğünden değil engellenmiş olduğundan bahsedilir, Yine kudretin irade üzerinde belirleyici olabilmesi için iki zıdda muhtemel potansiyeli bulunmalıdır. İradenin fonksiyonel olabilmesi için istitaatın olması ve kudretin makdurdan önce bulunması gerekir. Çünkü yapılması imkânsız fiiller (teklîf-i mâlâ yutak) veya potansiyeller iradenin konusu olamaz. Dolayısıyla kudret mümkün ihtimallerden biriyle alakalı potansiyeliyle iradeye geniş bir alan hazırlamalıdır. Eğer kudret makduruyla aynı anda gerçekleşirse kâfire teklif edilen iman,

teklîf-i mâlâ yutak olur. Bundan ötürü kudret hem bir fiili yapmaya hem de yapmama ihtimalinin her ikisini de içermelidir. Bütün bu öncüller özetlendiğinde kudret sahibi kimsenin tercihte bulunması için hem tercihine konu olabilecek birden fazla seçeneğin, hem de tercih ettiği seçeneği yapmaya yöneldiğinde kendisinde onu yapabilecek istitaatın bulunması gerekir. Bunun için kudretin hem zıtlara içermesi hem de makdurdan önce bulunması lazımdır. Aksi halde da kişi güç yetirilemeyen şeyle mükellef tutulmuş olur. Bu çerçeveden hareket edildiğinde Mu'tezilî sistemde kesb teorisini kesinlikle yeri yoktur ve onlara göre kesbin varlığı, bir fiilde iki fail olması manasına geleceğinden imkânsızdır. Onların sistemine göre fiilde iki değil bir fail bulunmalıdır. Bu amaçla Kadı Abdül Cebbar "Allah kendi makdurunda olana kâdirdir, başkasının makdurunda bulunana şeye kâdir olmakla vasıflandırılmaz" demektedir.

Kadı Abdülcebâr'ın konuyla ilgili bu anlatımından Mu'tezilî sistemde istitaatın fiilin ortaya çıkmasında imkân oluşturma görevini üstlendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu gücün eyleme dönüşebilmesi için istitaatın yönlendirici sebeplerle iradeyi fonksiyonel hale getirmesi gerekir. İradenin görevi ise istitaatın sağladığı farklı imkân ve ihtimalleri teke indirgesidir. Dolayısıyla Mu'tezile fiilin meydana gelmesi açısından farklı potansiyelleri yönlendirici ihtimaller olarak devreye koymakta ve iradenin bunları teke indirme fonksiyonu üzerinde durmaktadır.² Şüphesiz Mu'tezile bütün bu ilkelerini adalet ve va'd ve va'îd prensiplerinden hareketle devreye koymaktadır. Öne çıkan hususlardan sonra Mâtürîdîler'in onlarla ilgili ortaya koyduğu anlatımlar da aşağıdaki dört esas şeklindedir:

1. Yürüyenin hareketi ihtiyârî olup titreyenin hareketi zorunludur.
2. Eğer kul fiillerinin yaratıcısı olmasa teklif, medh, zem, sevap ve ikabın her biri batıl olurdu.
3. Eğer kul yaratıcı olmayıp yüce Allah yaratıcı olursa, Allah'ın ayakta duran, oturan, yiyen ve içen olması gerekirdi.
4. "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" yaratılanların en güzeli olan Allah ne yücedir (Mü'minûn 14) âyeti yanında "أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ" ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratırım" (Âl-i İmran 49) âyeti Allah Teâlâ dışında insanın da yaratıcı olduğuna işaret etmektedir.³

Yukarıda da ifade edildiği üzere Mu'tezile'nin meseleyi ele alış tarzı bir manada hem Mâtürîdiyye'nin hem de Eş'arîyye'nin meseleye bakış yönünü belirlemektedir. Çünkü her iki mezhep de Mu'tezile sistemini kendi esasları çerçevesinde daha fonksiyonel bir yöne götürmeyi amaçlamaktadır. Mu'tezile kulun sorumluluğu üzerinden meseleyi temellendirirken Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik de, fiilde kulun sorumluluğu kadar ilahî iradenin de devreye girmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla Mâtürîdîlik'te istitaat ve irade konusunun nasıl tanımlandığına ve fiilden önce mevcut istitaat anlayışına niye karşı çıktıklarına bakmak anlamlı olacaktır.

Mâtürîdîler, kulun fiilden sorumlu olduğunu, fiilden hareketle medh ve ikaba müstehak olduğunu kabul etmekle birlikte Mu'tezile'deki haliyle "kul fiilinin hâlıkıdır" şeklindeki sonucu kabul etmezler. Çünkü onlara göre kulun medh ve cezaya müstehak olması açısından da olsa yaratılan olarak vasıflandırılması dinî sistemleri açısından uygun değildir. Bu açıdan başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Ebu'l-Muîn en-Nesefî gibi erken dönem uleması yanında Osmanlı uleması da "kulun yaratıcı olmasının" uygun olmadığına dikkat çekmektedirler. Kulun böyle bir konumda olması kendisini Allah'tan müstağni görmesi ve kul olarak kalmasını imkânsız kılmaktadır. Dolayısıyla kul sorumlu olmalı, ama fiilinin de hâkimi ve yaratıcısı olmamalıdır. Nitekim yaratılan olmasının mümkün olmadığını gösteren hususlardan birisi yaratmada bulunması gereken esaslarla ilgilidir, şöyle ki.

² Geniş bilgi açısından bk. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 2013, II, 146-188.

³ Akkirmanî, "Risâle-i İrade-i Cüz'îyye", (haz. Şamil Öçal), "Osmanlı Kelamcıları Eş'arî miydi? Muhammed Akkirmanî'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı", *Dinî Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1999, II, sy.5, s. 236.

Yaratmak yoktan varlık sahasına çıkarmaktır. Aslında bu esas Mu'tezile'yle paralel gibi görünmektedirler. İnsanın yaratmasının yoktan yaratma şeklinde olmadığını Mu'tezile de ifade etmektedir. Ancak ayrıldıkları nokta, kul fiillerinin yaratıcısı olsaydı fiillerinin ayrıntısını da bilen olurdu şeklindeki ilkeye mebnîdir. Mesela kâtip parmaklarını hareket ettirirken parmaklarının ve kemiklerinin kaslarının ayrıntılı hareketlerini bilmez. Eğer yaratıcı olsaydı bilirdi. "Hiç yaratan bilmez mi?" (el-Mülk 67/14) âyeti yanında "Allah sizi de yaptıklarınız da bilir" (Saffat 37/96) anlamındaki âyet de kulun yaratıcı olmadığını desteklemektedir.

Mu'tezile'den farklılaşmaya götüren diğer önemli bir husus da istitaatın konum ve mahiyetiyle alakalıdır. İmam Mâtürîdî, istitaatın fiilden önce olmasının imkânsızlığına karşı şunu ön plana çıkarmaktadır. Fiillerin kendileriyle gerçekleştiği kudretler, fiilden önce mevcut ve kendi başlarına teşekkül edecek olsalardı kişi, bütün fiillerinden önce daha fiiller oluşmadan bu kudretlerle yetinecek ve Allah'a muhtaç olmayacaktı. İhtiyacın en çok lazım olduğu bir noktada kulların Allah'tan müstağni kalması kullar açısından doğru değildir. Yine kudretin fiilden önce olması süreklilik arzetmesi anlamına gelir ki bu da kudretin beka vasfıyla muttasıf olduğunu ve fiil anında ve fiilden önce de mevcut olduğunu göstermektedir.⁴ Mâtürîdî ulema bunun teknik anlamda ihtimal dâhilinde bulunmadığını, kudretin mahiyetinin ne olduğu ve olması gerektiği sorusundan hareketle cevaplandırmaya çalışmaktadır. Aslında İmam Mâtürîdî kudretin bilinebilecek bir şey olmadığı gibi mahiyetini anlatacak bir tanımının da bulunmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Mâtürîdî ulema konunun mahiyetine ve künhüne vakıf olmaktan ziyade meselenin insana ve Allah'a nispet edilecek yönleri üzerinde durarak çözümlemeye gitmiştir. Bu amaçla İmam Mâtürîdî **kudretle ilgili** şunları ifade etmektedir:

1. Fiillere ait kudret zaman birimlerinin tazelenmesiyle vücut bulmaktadır.⁵
2. Kudret Allah'ın fiilin oluşması için faktör olma niteliğini verdiği şeydir.
3. Kudret olmadan fiil meydana gelmez. Dolayısıyla fiilin varlığı ona bağlıdır.

Ancak fiilin ona ihtiyacı fiilden önce değil fiil sırasında.⁶

4. Neticede yukarıdaki esaslardan hareket ettiğimizde kudret, "fiilin oluşmasını sağlayan", "fiille beraber bulunan", "fiilden önce olan" ve "sürekli olmayan"⁷ şeydir diye tanımlanmaktadır.

Mu'tezile'nin sistemindeki beka ile Mâtürîdîlik'teki beka tanımları birbirinden farklıdır ve bu durum istitaatın anlam alanına da yansımaktadır. Mu'tezile'deki kudretin fiilden önce olması ve beka vasfını haiz olması, Mâtürîdîlik açısından mümkün değildir. Bu açıdan onun konumuyla ilgili yukarıdaki vasıfların dışındaki açıklamalar şu şekildedir: bir şeyi yapabilme gücü olan istitaatın mevcudiyeti, vücut halinde değil de imkân halinde ortaya çıkmaktadır. Yani kudret imkân halindedir, ama henüz olmuş, yani varlık sahasına geçmiş demek değildir. Dolayısıyla imkân, kudretin var olmadan önceki vücut ise var olduktan sonraki halidir.⁸ Mümkün olma vasfı da varlığa da yokluğa da eşit derecede kabiliyetli olma manasına gelmektedir. Kendi dışından gelecek bir etki neticesinde varlığa geçebildiği gibi yokluğa da geçebilir. Yokluğa değil de varlığa geçen her mümkün de varlık olma bakımından hâdistir. Dolayısıyla istitaat hâdis olunca onun bekasından bahsetme imkânı yoktur. Nitekim İmam Mâtürîdî'de kudret cismin cüzlerinden olmadığına göre gerçekte bir arazdır, arazlar ise süreklilik arzetmez. Fena özelliği taşıyan bir şeyin sürekliliği ancak kendisinin gayri olan bir beka ile mümkündür. Araz varlığını kendi kendine sağlayıp koruyamadığından gayrları kabul edemez. Bir şeyin başkasında bulunan bir beka ile süreklilik arzetmesi de imkânsızdır.

Kudretle ilgili diğer önemli mesele de kudret fiil ilişkisi ve kudretin iki zıddı içerip içermemesidir. Mâtürîdî ulema beka vasfından hareketle kudretin fiilden önce değil de fiille

⁴ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhîd* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2002, s. 334.

⁵ *Kitabü't-tevhîd*, s. 331.

⁶ *Kitabü't-tevhîd*, s. 334.

⁷ *Kitabü't-tevhîd*: s. 129.

⁸ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Matürîdî ve Nesevî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1992, s. 86-87.

beraber olması gerektiği kanaatinde⁹ olduğunu yukarıda ifade ettik. Varlığı mümkün olunca da İmam Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-Neseîfî iki zıddı içermesini mümkün görmezler. Aynı zamanda İmam Mâtürîdî kudretin anlarda yaratıldığı prensibinden hareket ettiğinden kudrette iki zıddın aynı zaman birimi içinde toplanmasını imkânsız görmektedir. Onlar bu sırada kelâmıda cari olan hudus delilinin temelini oluşturan cevher ve araz teorisindeki hareket prensibi üzerinden meseleyi temellendirirler. Kudret bir araz olduğundan iki zaman birimi içinde devam eden bir niteliği yoktur ve anlarda yaratılıp sonra kaybolma dışında bir niteliği söz konusu değildir. Bu prensipten hareket edilince zaman birimleri içinde kendi dışındaki bir kudretten devamlılığını alan bir kudretin yalnızca bir çeşit gücü kendisinde bulundurup ikisini birden ihtiva etmesi söz konusu olamaz. Çünkü iki zıt potansiyelin aynı zaman birimi içinde toplanması mümkün değildir. Dolayısıyla kudret zıt ihtimallerden ikisini birden değil de sadece birini ihtiva edince, her birine özgü kudretin taat veya masiyeti gerçekleştirmesi için var olmaları dışarıdan bir yaratıcıyla olmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla Mu'tezile'nin güç yetirilemeyecek şeyle mükellef olma ilkesinden hareketle istitata yükledikleri anlam, cevher araz teorisi üzerinden gelişen kelâm sistemin uymamaktadır. Bu prensipten hareket eden Mâtürîdî ulema, teklif-i mala yutak anlayışına mahal vermemek için iradeyi ön plana çıkarmış ve cüzî iradenin iki zıttı teke indirebilme kapasitesinde olduğunu düşünmüştür. İradenin belirlediği yönde devam eden kudret artık tek seçeneğe inmiştir. Nitekim bu amaçla İmam Mâtürîdî, “kudret, kişinin kudrete yönelik aşırı isteği, tercihi ve meyli nispetinde oluşur” demektedir. İrade oluşmadıkça kudret de oluşmayıp zayi edilir. Çünkü bu durumda kul hayır iradesinin zıddını tercih etmiş ve onu ortadan kaldıracak fiili yeğlemiştir.¹¹

Dolayısıyla Mâtürîdîlik'te fiilin oluşumunda birden fazla faktör devreye girecektir. Bu amaçla kul fiillerinde hâlık değil de kâsibdir. Bu konuda fiilde kesp teorisinin devreye girmesinin temelinde fiilin fizik-metafizik, insan ve Allah'la ilgili yönlerinin bulunması prensibi vardır. Aynı zamanda bu yaklaşım fiilde tek yönün bulunmadığını ortaya koymaktadır. Fiilin faili yanında yaratıcısı da vardır. Bir yönüyle fiilin hâlıkı Allah'tır, ancak fiil sadece bu yönüyle tanımlanamaz. Nitekim Allah'ın yaratması bir açıdan fiile mevcudiyetini vermek, diğer açıdan ona mahiyetini kazandırmak şeklindedir.¹² Ancak diğer açıdan fiiller bazı yönlerden Allah'ı değil de tamamıyla insanı ilgilendirir, yani insana ait bir yönü bulunmaktadır. Mesela:

1) Fiil hareket veya sükun olması yönüyle insana aittir. Zira Allah için ne hareket ne de sükun söz konusu değildir. Yaratma bir şeyi yoktan bir asıl olmaksızın meydana getirmektir.

2) Fiilin yapılması emredilmiş veya yasaklanmış olduğunu; itaat veya isyan şeklindeki vasıfları alması da kula aidiyetini ortaya koymaktadır. Zira Allah âmir olduğu halde hem emrin kendisi değil hem de itaat ve itaatsizlikle nitelendirilemez. Allah'ın bu fiilleri yapan olarak nispet edilmesi mümkün ve makul olmadığından O'nun mükâfat veya ceza almasından bahsedilemez. Dolayısıyla bu yönüyle fiilin Allah'ın dışında kula ait olması gerekmektedir.¹³ Nitekim Mu'tezile'nin aksine Mâtürîdî sistemde Allah itaat veya masiyeti ya da hareketi yarattığında hareketli olarak isimlendirilemez. Yani onun faili olamaz.

3) Fiillerde emir ve nehyin olması bu fiilin Allah'a nispetini anlamlı kılmaz, çünkü Allah'ın emir ve nehy karşısında mükâfat veya ceza almasından bahsetme imkânı bulunmamaktadır.

4) Sadrüşşerîa'nın konuyu sistemleştirmeye ilgili bakış açısı da şöyledir: Yaratılmış olan fiilden maksat o fiilin masdarıyla hasıl olmuş olan manadır. Failin söz konusu

⁹ Ebû Hanîfe ve bir grup ise kudretin iki zıddı ihtiva ettiğini düşünmektedir. Nitekim onlar bedel şartı ile kudretin iki zıddı içerdiği kanaatinde. *Kitabü't-tevhîd*, s. 336.

¹⁰ *Kitabü't-tevhîd*, s. 337.

¹¹ *Kitabü't-tevhîd*, s. 340.

¹² Daniel Gimaret, “insanın Fiilleri Konusunda Mâtürîdî'nin Görüşleri”, *M3türîdî Gelen-Ek-i* (der. Recep Alpyagil), İstanbul 2016, s. 944.

¹³ Gimaret, s. 944-945.

fiili gerçekleştirmesi masdarî mana değildir. Örneğin Zeyd ayağa kalktığında onun için bir hal hâsıl olmuş olur ki bu hariçte mevcut olan ayağa kalkma hey'etidir. Bu masdarla hâsıl olmuş olan mezkûr hey'et, Allah tarafından yaratılmıştır. Zeyd'in bu hey'eti gerçekleştirmesi anlamına gelen masdarî mana ise aklın itibarında olan bir iştir. Hariçte bir varlığı yoktur ki yaratma işi kendisiyle alakalı olsun. İşte bu, ulema nezdinde kulda mevcut olan kudretin bir şey yapmaya veya terk etmeye doğru sarfi olarak isimlendirilen şeydir. Bu gerçekleştirme ne mevcuttur ne de madumdur, bilakis bu ikisi arasında bir vasıtaadır.¹⁴

5) Medh ve cezaya gelince Mâtürîdî sistemde bu karşılık, kesbeden ve irade eden kimsenin hak ettiği bir durumdur. Kişinin medh ve cezaya çarptırılması kesb ve irade den olmasından, yani iradenin fiil ve kudretin sarfına neden olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kuldun söz konusu seçimle ortaya çıkan fiili, Allah'ın isteğine uygun olursa taat olup sevabın alameti olur, aksi takdirde de ceza olur.

6) Dolayısıyla Mâtürîdîlikte kulun sorumluluğunun temin eden ve yaptıklarından hareketle medh veya cezaya yönelmesini sağlayan şey iradedir. İrade nasıldır denilirse - kısmen yukarıda da ifade edildiği üzere- onun da tanımı şu şekildedir: irade-i cüziye ne mevcut ne de madumdur. Ahval kabilindedir. Yine o zihnen mevcut olup hariçte mevcut değildir. Zihinde mevcut olana hariçte mevcut denmez zihinde madum da denmez. Bilakis madum ile mevcut arasında bir vasıtaadır, ona hâl ismi verilir. Halk ve icad hâle taalluk etmez, ondan dolayı iradeye mahlûk denmez.¹⁵

İrade-i cüziyenin yaratmaya konu olmaması meselesi biraz daha ayrıntılandırıldığında şöyledir: Kulların cüzî ihtiyarları ve kalbî varidatları vardır ki bunlar da taat ve masiyetlere taalluk etmeye elverişlidirler. Bu cüzî varidatların dışarıda varlıkları bulunmadıklarından yaratmaya ve var etmeye konu teşkil etmezler. Yaratma yok olanı var etmeye denir. Bir nesne ki mevcut olmayınca yaratılmış değildir. Kulların fiillerini yaratılmasında irade-i cüziyye âdet üzere şart kılınmıştır. Kulun kudretini ve iradesini fiil yönüne sarf etmesine kesp denir. Söz konusu sarfin ardından Allah Teâlâ'nın fiili icadı gelir. Böylece bir makdura iki kudret dâhil olmuş olur, ancak cihetleri farklıdır. Fiil icad cihetiyle Allah'ın, kesp cihetiyle de kulun makdurdur.¹⁶ Şüphesiz bir fiilde iki fail olması durumundan hareketle bu husus, Mu'tezile'nin tepkisine neden olmuştur.¹⁷ Buna karşılık Mâtürîdî ulema da konuyu şu şekilde temellendirmektedir: Kesp ile halk bir fiilde iki failin bulunmasını değil, fiildeki iki yönü göstermektedir. Dolayısıyla iradenin yaratılmaması kulu kâsib ve fâil yaptığı halde Mu'tezile'nin dediği gibi hâlık yapmaz. Nitekim kesp ile halk arasındaki fark da şöyledir: kesp aletle gerçekleşir, halk ise organla hâsıl olmaz. "Makdur da kulun kudretinin, yani kulun gücünün imkân dâhilinde olduğu yerdir, "Kesp münferid olmaz. Ama halk münferit olur." Kesp bir fayda temin etme veya bir zararı def etme amacına matuftur, halk da böyle bir ihtiyaç veya neticeden bahsedilemez. Allah'ın fiilleri bakîdir ve bir illet ve garazla nitelendirilemez. Bundan başka kesp yaratmadan zat olarak öncedir. Yaratılmış olan kesple vasıflanır ve nitelik olarak ondan sonradır. Yani Allah'ın yaratmasından sonra kesp olarak isimlendirilir. Yaratma bir aletle gerçekleşmez ve kâdir olanın mahallinde de meydana gelmez. Diğer bir ifadeyle fiil Allah'ın zatında değildir ve Allah yaratmayı gerçekleştirmede bağımsızdır Kulun kudretini sarf etmesine kesp denmesi için Allah'ın o fiili yaratması gerekir. Eğer yaratmazsa kesp denmez. Dolayısıyla kesp halk üzerine mukaddemdir, ama

¹⁴ Abdülkâdir Hamzavî, "Mâtürîdîliğin ve Eş'arîliğin Kesb Görüşünün Hakîkatinin Açıklaması", *Mâtürîdî Gelen-Ek-i* (der. Recep Alpyagil), İstanbul 2016, s. 99. Sadrüşşeria Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki ahval teorisini kendisinden önceki Mâtürîdîlik'teki iradenin durumunu netleştirmek amacıyla bu şekilde yeni veçhaya büründürmüştür. Onun ne mevcut ne de ma'dum olmadığını, dolayısıyla yaratılmayıp kula ait olduğunu ortaya koymuştur.

¹⁵ Esirizâde, Abdülbakî Efendi, "İrade-i Cüziyye Risâlesi", *Mâtürîdî Gelen-Ek-i* (der. Recep Alpyagil), İstanbul 2016, s. 982. Bu şekildeki yorum da yukarıda Sadrüşşeria'nın yorumunun Osmanlı'daki devamını oluşturmaktadır.

¹⁶ Kütahyalı Ahmed Asım Efendi, "irade-i Cüz'iyeye Meselesi", *Mâtürîdî Gelen-Ek-i* (der. Recep Alpyagil), İstanbul 2016, s. 1007.

¹⁷ Şerhu'l-usûli'l-hamse, II, 104-146.

vasfı olarak muahhardır. Malum mukaddem sebep, ilim ise muahhar müsebbebdır. İlim bir şeyin olduğu hal üzere ortaya çıkmasına derler. Allah'ın iradesi, ilmüne, ilmi de maluma tabiidir, malum da kuldun ihtiyarla sadır olan fiildir. Bu fiil de kulun ihtiyarına tabidir, sonralık zamana değil zata aittir, çünkü Allah'ın üzerine zaman cari olmaz. Şayet öyle olsaydı cebr lazım gelirdi.¹⁸

İhtiyarî fiildeki dört esas da şöyledir:

1. Tasavvur: tasavvur şevk-i cüziyi doğurur.
2. Tasavvurdan şevk ortaya çıkar, bu şevk de Allah'tandır. Bu şevk artmaya ve eksilmeye elverişlidir. Söz konusu şevk artma ve eksilme kapasitesindedir. Söz konusu fiil uygun bir tarzda tasavvur edip yine aynı şekilde devam ederse şevke kemal gelir. Aksi durumda zafiyet gösterip yok olma sürecine girer.

3. İrade ve kasd aşaması

4. Uzuvarın hareket ettirilmesi

5. Söz konusu ihtiyari fiil Allah Teâlâ'nın âdetine binaen halk ve icad ile vücud bulur, kulun bunda mevcut bir tesirinden bahsedilemez. Ne istiklal yoluyla ne de ortaklık yoluyla ne fiilin aslında ne de vafında kulun bu mertebede doğrudan bir katkısından bahsetme imkânı bulunmamaktadır. Bu durum fiilin oluşmasındaki irade üzerine yoğunlaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü iradenin yönlendirici etkenlerinden bahsetme imkânı doğmaktadır. Yani irade ortaya çıkmadan önceki tasavvur ve şevk bugünkü modern felsefe ve psikolojideki eylem teorilerine esin kaynağı olabilecek nitelikleri haizdir.¹⁹

Yukarıda zikrettiğimiz ihtiyarî fiildeki aşamalar bir yönüyle günümüz çalışmalarıyla mukayese edilmeye ve eylem psikolojisi çalışmalarına ışık tutacak muhtevayı haizdirler. Diğer yönden de bu yorumların geçmiş izlerine bakıldığında Aristo, Farabî, İbn Sînâ, Kadı Beyzavî, Tusî gibi isimler yanında Mâtürîdîlik'te de Sadrüşşerîa'nın geldiği dikkati çekmektedir. Sadrüşşerîa'nın konuyu ele alışı da kendisinden sonra başta İbn Hümmam olmak üzere Osmanlı ulemasının hemen hepsinde ortaya çıkarak devam etmiştir. Meselenin bu çerçeveden gelişmesi, güncel durumu yanında tarihsel süreçten günümüze varacak şekilde izini sürmeyi gerektirmektedir. Ancak böyle bir çaba şimdilik tebliğin sınırlarını aşacak mahiyette olduğundan müstakil çalışma yapmayı gerektirmektedir.

Sonuç olarak Mâtürîdîlik kulların fillerin yaratılması konusunda dengeli bir yaklaşım sergileyerek hem kula fiilde bariz bir etki alanı oluşturmuş, hem de Allah'ın iradesi ve yaratmasını da devre dışı bırakmamıştır. Onun bu sıradaki yaklaşımı fiilin kulda meydana gelen bir eylem olmakla birlikte çifte boyutunun bulunması şeklindedir. Yani iradenin kula ait kılınmasıyla birlikte meydana gelen eylem bir yönüyle Allah'ın ezeli fiili kulun da kesbidir. Yani kula nispet edilen eylem Allah'ın fiili kul da mefulüdür. İnsan fiilin faili, Allah ise fiilin hâlıkı ve konusudur. Aslında bu teori yine Mâtürîdîliğe has tekvin ve mükevven hüsün ve kubuh teorilerine benzer çözümler ve orijinalliklerden birini oluşturmaktadır. Allah'ın kadim vasfı olan tekvin hadis olan mükevvenle aynı anda olmadığı gibi insanın eylemi olan fiil de ezeli fiille aynı anda meydana gelmemektedir. Ama o eylemden dolayı insan fail, Allah da hâlıktır. Tam burada Sadrüşşerîa'dan itibaren Mâtürîdîler bir ayrıma giderler ve bunu Allah'ın zatı ile fiili arasında değil de bizzat fiil kavramı üzerinde incelerler. Onlar fiil içinde iki kavram üzerinde dururlar, biri masdar anlamındaki **eylem yapma hakikati, diğeri gerçek anlamdaki fiildir ki mefulün kendisine dayandığı şeydir**. İlahî fiil kadimdi, ancak, bu

¹⁸ Akkırmani, 136-137.

¹⁹ Aslında ihtiyari fiilin meydana gelmesindeki bu aşamalar İbn Sina'dan alınmış görünmektedir. Nitekim Fahreddin Razî ve Tusî de de benzer tanımlara rastlanmaktadır, söyle ki:

1. Tahayyül veya düşünme düzeyinde yapılacak bir şeyin haz verici veya acı verici olacağına, başka bir ifadeyle yara veya zarar getireceğine ilişkin olarak fiilde bir yargı oluşur.
2. Yapılacak işe ilişkin yargıyı bir şehvet ya da bu işten kaçınmaya yönelik bir öfke izler.
3. Şehvet ve öfkeyi çekimsizliğe yer bırakmayan kesin bir irade izler
4. Bu aşamada organlardaki kaslarda bulunan hareket ettirici güçlerin devreye girmesi izler (konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Yunus Cengiz, "İbn Sina'nın Zihin Felsefesinde Eylem Süreci", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), s. 101-102).

durum onun mefulünün de kadîm olmasını gerektirmez. Allah'ın fiili kadîm olmakla birlikte insanın irade ettiği ve kesbettiği fiil ise hadistir. Dolayısıyla **hadis fiil Allah'ın kadîm fiilinin mefulüdür, meful de** insanın kesbi ve iradesi sonucunda oluşur. Ancak Allah'ın üzerinden zaman geçmemesi ve zamansız olmasının burada dikkatten kaçmaması gerekmektedir.